

УДК 81'367.7

ЛІНГВІСТИЧНА МОДАЛЬНІСТЬ: ФОРМАЛЬНИЙ, ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНИЙ, ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ ПІДХОДИ

Савельєва Н. О.

У статті визначено логіко-філософське підґрунтя вивчення лінгвістичної категорії модальності, виявлено специфіку формально зорієнтованого погляду на модальність, який полягає у розмежуванні її суб'єктивного та об'єктивного різновидів; схарактеризовано логіко-семантичний підхід, у межах якого запропоновано розглядати модальність у зв'язку із взаємодією пропозиції та модальної рамки; описано особливості функціонально-семантичної інтерпретації модальності у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві.

Ключові слова: модальність, формальний підхід, логіко-семантичний підхід, функціонально-семантичний підхід.

В статье выявлены логико-философские основы изучения модальности как лингвистической категории; определена специфика формального подхода к модальности, заключающегося в разграничении ее субъективной и объективной разновидностей; охарактеризован логико-семантический подход, ключевым для которого является интерпретация модальности как взаимодействия пропозиции и модальной рамки; рассмотрены особенности функционально-семантического подхода к определению модальности в отечественном и зарубежном языкознании.

Ключевые слова: модальность, формальный подход, логико-семантический подход; функционально-семантический подход.

The article deals with the description of different approaches to the study of modality. The author emphasizes the logical and philosophical grounds for the study of modality in linguistics; describes the formal approach to modality which implies the differentiation of its subjective and objective kinds; characterizes the logical and semantic view on modality as the relation between the proposition and the modal frame; demonstrates the differences in the functional and semantic interpretation of modality Ukrainian (and other post-Soviet) and foreign linguistics have.

Key words: modality, formal approach, logical and semantic approach, functional and semantic approach.

Категорія модальності неодноразово привертала до себе увагу мовознавців, адже здатність та потреба людини надавати своїм висловленням різне “модальне аранжування” [17, с. 109] є вагомим ознакою її життя: фактів не існує доти, доки індивід не доклав до них щось своє, якоїсь долі людського генію, казки [там само, с. 109].

Проблематика, пов'язана з категорією модальності, слугує постійним предметом дискусій, що стосуються визначення її категоріального статусу, тлумачення, систематизації засобів маніфестації в мові тощо. За відсутності загальноновизнаних підходів до вирішення цих питань дослідники вдаються до індивідуальних трактувань категорії модальності з урахуванням особливостей панівного “стилю мислення”, тобто в межах певної лінгвістичної парадигми [12, с. 144].

Основи вивчення модальності було закладено за часів античних філософів: учення Арістотеля про модус та види суджень за модальною ознакою посіло відповідне місце в логіко-філософських студіях [16, с. 25]. Розроблена на теренах античної філософії та поглиблена в Нові часи, модальність надалі вивчається також на лінгвістичному ґрунті й становить однаковий інтерес як для дослідників, що працюють на теренах мовознавства, так і тих, що розробляють її як категорію логіки. Плідним видається напрям творчого переосмислення здобутків логіки та філософії у розбудові лінгвістичних концепцій вивчення

модальності, а також урахування мовознавчого доробку у побудові цілісної концепції модальності як лінгвістичної категорії.

У нашій статті ми вдаємося до розгляду особливостей тлумачення модальності на засадах формально орієнтованого, логіко-семантичного та функціонально-семантичного підходів.

У річищі формально орієнтованого напряму категорію модальності вивчають як відношення змісту речення до дійсності в аспекті його реальності / нереальності / спонукальності, а також як градацію міри впевненості мовця у фактах, що повідомляються [10, с. 12]; як мовну категорію, що вказує на характер об'єктивних зв'язків, актуалізованих у змісті речення, і на міру достовірності змісту з погляду мовця [5, с. 7].

У наведених тлумаченнях модальності наявне чітке протиставлення двох груп взаємовиключних значень, що представляють суб'єктивне та об'єктивне в змісті речення. Терміни "об'єктивна модальність" та "суб'єктивна модальність", що були введені в лінгвістичний обіг Г. В. Колшанським, В. З. Панфіловим у радянському мовознавстві та М. Халідеєм, Дж. Лайонзом у зарубіжній лінгвістиці, широко використовують у розробках, присвячених категорії модальності.

Об'єктивна (або онтологічна) модальність експлікує характер об'єктивних зв'язків, наявних у тій чи іншій ситуації, на яку спрямований пізнавальний акт, а саме – зв'язки можливі, дійсні, необхідні. На граматичному рівні вона маніфестована категорією способу. Суб'єктивна модальність (персуазивна) відбиває оцінку мовцем глибини пізнаності цих зв'язків, ступінь достовірності думки, що виражає таку ситуацію та містить проблематичну, просту й категоричну достовірності [13, с. 39].

Єрмолаєва Л. С. поєднує запропоновану класифікацію модальних значень за шкалою об'єктивності / суб'єктивності з аспектом їх внутрішнього / зовнішнього характеру. Під внутрішньою модальністю розуміють відношення суб'єкта (інколи об'єкта) дії до здійснюваної ним дії (для об'єкта – дії, якій він піддається) [10, с. 98].

Незважаючи на певну умовність такого протиставлення в семантичній структурі модальності, терміни "суб'єктивна модальність" та "об'єктивна модальність", а також пов'язані з ними "зовнішня модальність" і "внутрішня модальність" є загально визначеними, ними послуговуються в сучасних розробках, присвячених вивченню різновидів модальних значень.

Попри те, що концептуальні засади формально орієнтованого підходу почасті є завузькими для повного розкриття природи мовних явищ (останнє стосується також лінгвістичної категорії модальності), здобутки дослідників, що працювали й продовжують працювати в цьому напрямі, є вагомим внеском у розбудову загальної теорії модальності в лінгвістиці.

Якщо формально орієнтована граматики звернулася по допомогу до засад традиційної логіки, закладених за античних часів, то дослідження модальності в логіко-семантичному аспекті позначені увагою до логічних та філософських праць ХХ ст., спрямованих на виділення суб'єктивного та об'єктивного компонентів модальності, як новим етапом у розвитку логічної думки.

Вивчення суб'єктивного аспекту семантики висловлення-судження в логіці та визнання мови повсякденного спілкування об'єктом її дослідження, зумовило появу нових підходів до тлумачення мовної категорії модальності. Усвідомлення факту існування зазначених дихотомій модальних значень (суб'єктивне vs. об'єктивне) сприяло розвитку теорії модальності в бік "поляризації", що відбилося в появі концепцій багатозначних, модальних, вірогіднісних логік [11, с. 239 – 240]. Кожне логічне судження може поширюватися певними квантитативними та кваліфікаційними характеристиками. Отже, наразі логічна категорія модальності постає як кваліфікаційна ознака, що дозволяє інтерпретацію суджень як алетичних, деонтичних, епістемічних, темпоральних залежно від модальних операторів. Останні експлікують модальне значення та можуть бути винесеними за межі пропозиції. Така класифікація модальних суджень сприяла становленню та розвитку відповідних логічних систем, а саме – алетичної, епістемічної, деонтичної, темпоральної модальних логік.

Дослідження, присвячені змісту висловлення з використанням ідей та методів сучасної модальної логіки, так само, як і традиційні граматичні студії, підкреслюють розмежування суб'єктивного та об'єктивного компонентів у змісті висловлення. Названі компоненти отримують відповідні номінації в різних лінгвістичних розвідках: модус та диктум, модальна рамка та пропозиція, дескриптивний та недескриптивний компоненти [9, с. 11], психологічний модус та репрезентативний зміст як когнітивні еквіваленти цих термінів [15, с. 100].

Найближчою до розуміння суб'єктивного та об'єктивного в логіці була концепція Ш. Баллі про модус та диктум (концепція експліцитної модальності). Підґрунтям запропонованої ним теорії модальності стали ідеї середньовічних логіків. Розглядаючи модальність як невід'ємну частину висловлення, позначену розмаїттям форм експлікації в мовленні, Ш. Баллі метафорично визначає її як "душу речення". Модальність постає маркером відношення об'єктивного змісту – диктуму як поняття про предмет та його ознаки – та суб'єктивної оцінки – модусу, що представляє собою реалізацію "кореляційної операції, яку здійснює суб'єкт". Різновидами кореляційних операцій постають судження, оцінка тощо [3, с. 43 – 45].

Терміни "диктум" та "модус, запропоновані Ш. Баллі, за змістом близькі до понять пропозиції та кваліфікаційної характеристики пропозиції у логіці (пор. пропозиція vs. пропозиційна функція відношення за Б. Расселом [14, с. 57], пропозиція та "комунікативна мета" за З. Вендлером [1, с. 26], пропозиція та "Я-настанов"а за Н. Д. Арутюною [2, с. 14]), що дозволяє відзначити високу міру їх співвіднесення з логіко-філософськими вченнями про модальність.

Інтерпретацію диктально-модусних відношень було продовжено в семантичних концепціях, де модальність розглядають у зв'язку з взаємодією модальної рамки та пропозиції. Поняття "пропозиція" посідає важливе місце у термінологічному апараті теорій, що вивчають модальність в термінах зовнішньої та внутрішньої модальної рамки, досліджують семантику речення-висловлення. Аналіз семантики висловлення в термінах модальної рамки та пропозиції представлений у працях Н. Д. Арутюною, О. М. Вольф, В. Б. Касевича, І. М. Кобозевої та ін.

Таким чином, дослідження модальності в аспекті логіко-семантичного аналізу дозволило по-новому розглянути взаємодію суб'єктивного та об'єктивного в цій категорії, проілюструвати процес перетворення пропозиції на висловлення як "накладання" на неї (або, навпаки, її вставлення в) модальності та модальної рамки.

У межах функціональної граматики уможлиблюється виокремлення модальності як однієї з семантичних категорій – інваріантів, що характеризуються високим ступенем абстрактності [7, с. 54]. Розрізняють, з одного боку, значення граматичних форм як інваріантів у сфері граем, тобто компонентів граматичних категорій, а з іншого – семантичні категорії, що реалізуються різними сполученнями морфологічних, синтаксичних, лексико-граматичних та лексичних засобів.

У вітчизняних дослідженнях аналіз модальності здійснюють у площині теорії функціонально-семантичного поля, започаткованої дослідниками Ленінградської – Санкт-Петербурзької школи. У зарубіжному мовознавстві функціональне дослідження модальності постає у значно ширшому контексті. Напрацювання, що ґрунтуються на підвалинах функціональної лінгвістики, здійснюються в галузі типології, когнітивістики, прагматики.

Зарубіжні дослідження, особливо в германістиці, не ставлять перед собою завдання визначити категоріальний статус модальності як лінгвістичної категорії. Більшість із них спрямовані на виявлення граматичних та функціональних ознак модальних допоміжних дієслів як основних засобів реалізації категорії модальності з метою систематизації їхньої семантики.

Наявність різних підходів до вивчення категорії модальності зумовила появу спроб згрупувати їх у певний спосіб. Так, Х. Нерроґ виділяє три підходи до визначення категорії модальності в зарубіжному мовознавстві: 1) модальність як "ставлення мовця"; 2) модальність у термінах "актуальність", "суб'єктивність", "істинність", "реальність" або "ірреальність тощо та репрезентації пропозиції відносно цих понять; 3) модальність як реалізація значень можливості й

необхідності [18, с. 679]. До основних тенденцій у вивченні категорії модальності в зарубіжних розвідках відносимо наступні: їх функціональна спрямованість; розмаїття підходів до тлумачення та розрізнення модальних значень; виокремлення суб'єктивного та об'єктивного компонентів у її семантичній структурі; визнання центральними репрезентантами цієї категорії допоміжних модальних дієслів та дослідження їхньої семантики з метою встановлення існуючих різновидів модальних значень.

Натомість у вітчизняному мовознавстві широкого визнання здобула модель функціональної граматики, що спирається на поняття “функціонально-семантичне поле”, “категоріальна ситуація”. Вона представлена працями О. В. Бондарка, М. К. Сабанєєвої, В. С. Храковського, С. Н. Цейтлін та ін.

На засадах функціонально-семантичного підходу Л. А. Бірюлін та О. Є. Корді пропонують розглядати модальність як комплекс категорій, що актуалізують та характеризують відношення пропозиційної основи змісту висловлення до дійсності за провідними ознаками реальності / ірреальності з погляду мовця. У процесі подальшої деталізації вони виділяють такі ознаки: 1) актуальність / потенційність / можливість / необхідність; 2) оцінка достовірності; 3) оцінка комунікативної настанови висловлення; 4) твердження / заперечення; 5) засвідчення (переказування / неперекладування); 6) емоційна та якісна оцінка змісту висловлення [4, с. 67 – 68].

Дослідження модальності з урахуванням функціонально-семантичного поля як “двосторонньої (змістовно-формальної) єдності, що формується граматичними (морфологічними та синтаксичними) засобами певної мови в поєднанні з лексичними, лексико-граматичними та словотвірними елементами, які належать до тієї ж семантичної зони” [6, с. 40], не обмежені одиницями певного рівня мовної системи, а навпаки, передбачають всеосяжний розгляд цієї категорії. Такий підхід виявляється плідним, оскільки дозволяє в організований спосіб надати перелік засобів реалізації модальної семантики з виділенням найбільш частотних та провідних (центр, ядро функціонально-семантичного поля) та менш уживаних (периферії); визначити межі взаємодії модальності з іншими лінгвістичними категоріями (наприклад, темпоральністю, спонукальністю, персональністю тощо) і зони перетинів значень різних видів модальності.

Не менш значущим для функціонально-семантичного підходу є поняття “категоріальна ситуація”, що як типова змістовна структура співвідноситься з функціонально-семантичним полем і постає її варіантом у мовленні [8, с. 19]. Поняття “категоріальна ситуація” є продовженням теорії функціонально-семантичних полів: функціонально-семантичне поле – це абстрактний простір мовної системи, а категоріальна ситуація є орієнтацією на вираження елементів цього поля в мовленні, висловленні, передбачає дослідження закономірностей та типів функціонування мовних одиниць [Там само, с. 19].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що лінгвістична категорія модальності є семантичною категорією, що позначена високою мірою абстрактності. Вона постає у вигляді константи, певного інваріанта, що отримує різні способи маніфестації, зумовлені особливостями мов світу. Підвалини вивчення модальності було закладено в річищі логіки та філософії. Скориставшись напрацюваннями в руслі цих наук, сучасна лінгвістика вивчає модальність як мовну категорію, застосовуючи різні підходи та досліджуючи її експлікацію на матеріалі різних мов. У рамках традиційної граматики вивчення модальності позначене формальною орієнтованістю. Питомої ваги для її тлумачення набуває розрізнення суб'єктивного та об'єктивного різновидів модальності. Логіко-семантичний підхід, запозичивши надбання логічної науки кінця XIX – початку XX століття, вивчає модальність у термінах модальної рамки та пропозиції. Переваги вивчення модальності на засадах функціоналізму пояснюються можливістю в межах цього підходу дослідити взаємодію різнорівневих мовних засобів для виконання спільної функції – маніфестації модальної семантики. Перспективним у подальших розвідках видається дослідження функціонування одиниць на позначення певного модального значення (деонтичної, епістемічної, алетичної модальності) за допомогою розбудови категоріальної ситуації як типової семантичної структури висловлення, у якому воно реалізується.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
2. Арутюнова Н. Д. От редактора / Н. Д. Арутюнова, В. В. Петров, Н. К. Рябцева, В. А. Смирнов // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова]. – М. : Наука, 1989. – С. 3–6.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли ; [пер. с фр.]. – М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1955. – 416 с.
4. Бирюлин Л. А. Основные типы модальных значений, выделяемых в литературе / Л. А. Бирюлин, Е. Е. Корди // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука ЛО, 1990. – С. 67–71.
5. Бондаренко В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке / В. Н. Бондаренко // Филол. науки. – 1977. – №2. – С. 54–61.
6. Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.] ; под ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
7. Бондарко А. В. Категории в системе функциональной грамматики // Общие проблемы строения и организации языковых категорий : сб. ст. и материалов конф. – М., 1998. – С. 53–55.
8. Бондарко А. В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. – СПб. : Наука, 2005. – С. 12–28.
9. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Елена Моисеевна Вольф ; [отв. ред. Г. В. Степанов]. – М. : Наука, 1985. – 224 с.
10. Ермолаева Л. С. Типология системы наклонений в современных германских языках / Л. С. Ермолаева // Вопр. языкознания. – 1977. – №4. – С. 97–106.
11. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика : учебник / Ирина Михайловна Кобозева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
12. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. (опыт парадигмального анализа) / Е. С. Кубрякова // Язык и наука в конце XX в. – М. : Изд-во РГГУ, 1995. – С. 144–238.
13. Панфилов В. З. Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения и суждения / В. З. Панфилов // Вопр. языкознания. – 1977. – №4. – С. 37–48.
14. Рассел Б. Философия логического атомизма / Б. Рассел ; [пер., коммент. и послесл. В. А. Суровцева]. – Томск : Водолей, 1999. – 192 с.
15. Серль Дж. Р. Природа интенциональных состояний / Дж. Р. Серль // Философия, логика и язык. – М. : Прогресс, 1987. – С. 96–127.
16. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиотическая грамматика / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
17. Шевченко І. С. Когнітивно-прагматичні дослідження дискурсу / І. С. Шевченко // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : [монографія / під заг. ред. Шевченко І. С.]. – Х. : Константа, 2005. – С. 105–117.
18. Narrog H. Modality, Mood, Change of Modal Meaning: A New Perspective / H. Narrog // Cognitive Linguistics. – 2005.– Vol. 16 – 4. – P. 677–727.